

PRZEWODNIK
PO
FILOZOFII UMYŚLU

Redakcja
Marcin Miłkowski i Robert Poczobut

WYDAWNICTWO WAM
Kraków 2012

Marcin Miłkowski, Robert Poczobut

Wprowadzenie

Filozofia umysłu jest jednym z najintensywniej rozwijanych działów filozofii współczesnej, pozostającym w bliskich związkach z tradycyjnymi dyscyplinami filozoficznymi (antropologią, ontologią, teorią poznania), a z także z naukami formalnymi (logiką, metalogiką, matematyką) i empirycznymi (zaliczanymi do multidyscyplinarnej kognitywistyki – psychologią, neuronauką czy sztuczną inteligencją). Liczne związki i zależności, w jakich pozostaje filozofia umysłu, są następstwem: (a) złożoności kategorii badawczej, jaką jest umysł, (b) rozległości i specyfiki jej problemów, (c) różnorodności stosowanych na jej gruncie metod oraz (d) rozwoju naukowych wyjaśnień struktury, funkcji i zasad działania umysłu. Różnorodność podejść i koncepcji, bogactwo problemowe oraz otwartość na współczesną kognitywistykę czynią z filozofii umysłu dyscyplinę trudną, ale także atrakcyjną dla wszystkich zainteresowanych krytycznymi odpowiedziami na klasyczne pytania filozofii o naturę i sposób istnienia umysłu.

Filozofia umysłu
i inne dyscypliny

1. Koncepcje filozofii umysłu

Chociaż filozofię umysłu kojarzy się dziś głównie z tradycją analityczną, przez którą została zdominowana, jej problematyka bliska jest wielu szkołom filozoficznym. Do ważniejszych kierunków, w ramach których podejmuje się jej zagadnienia, należą różne nurty fenomenologii, filozofii transcendentalnej, hermeneutyki i filozofii analitycznej. Niewiele jest przesady w twierdzeniu, że problematyka umysłu znajduje się w centrum

Fenomenologia
i filozofia umysłu

zainteresowania większości liczących się filozofów oraz związanych z nimi szkół i kierunków.

W tradycji fenomenologii realistycznej celem filozofii umysłu jest opis fenomenologiczny i analiza ejdetyczna fenomenów umysłowych – świadomości, intencjonalności, pamięci, treści umysłowej czy aksjologicznego wymiaru umysłu. Założeniem tego typu badań jest twierdzenie o istnieniu szerokiej klasy zjawisk umysłowych, których istota może zostać ujęta za pomocą specyficznych zabiegów poznawczych, takich jak operacja uzmienniania prowadząca do oglądu ejdetycznego. Podejście to jest charakterystyczne dla prac wczesnego Edmunda Husserla i Romana Ingardena (opisowa i ejdetyczna fenomenologia świadomości), a także Maurice'a Merleau-Ponty'ego (wykorzystującego w swoich analizach wyniki badań empirycznych) – w ogólności zaś dla tych fenomenologów, którzy nie przeszli na pozycje fenomenologii transcendentalnej¹.

Transcendentalna
filozofia umysłu

Transcendentalna filozofia umysłu, inspirowana pracami Immanuela Kanta, polega na badaniu apriorycznych warunków możliwości poznania. Głównym założeniem tej wersji transcendentalizmu jest twierdzenie o istnieniu podmiotu poznania wyposażonego w aprioryczne struktury – formy poznania zmysłowego i kategorie poznania intelektualnego – odpowiedzialne za formowanie danych wrażeniowych (synteza zmysłowa) oraz realizację wyższych funkcji umysłowo-poznawczych (synteza umysłowa)². Na gruncie klasycznych wersji transcendentalizmu przyjmuje się, że aprioryczne struktury poznawcze są odkrywane na drodze tzw. dedukcji transcendentalnej i mają zastosowanie do wszelkiego możliwego

- 1 Od pewnego czasu próbuje się łączyć wyniki analiz fenomenologicznych z kognitywistyką (między innymi w ramach neurofenomenologii). Zob. S. Gallagher, D. Zahavi, *The Phenomenological Mind. An Introduction to Philosophy of Mind and Cognitive Science*, London-New York: Routledge, 2008; F. Varela, *Neurophenomenology: A Methodological Remedy for the Hard Problem*, „Journal of Consciousness Studies” 3 (1996), nr 4, s. 330-349 [polski przekład: *Neurofenomenologia. Metodologiczne lekarstwo na trudny problem*, przeł. R. Poczobut, „Avant” 1 (2010), nr 1, s. 31-73]; D. Zahavi, *Phenomenology and the Project of Naturalization*, „Phenomenology and the Cognitive Sciences” 3 (2004), nr 4, s. 331-347; E. Thompson, *Mind in Life: Biology, Phenomenology, and the Sciences of Mind*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press, 2007.
- 2 Na temat koncepcji umysłu inspirowanej poglądami Kanta i Husserla zob. A. Brook, *Kant and the Mind*, Cambridge-New York: CUP, 1994; tenże, *Kant's View of the Mind and Consciousness of Self*, [online], [w:] *The Stanford Encyclopedia of Philosophy*, <<http://plato.stanford.edu/entries/kant-mind/>> [dostęp: 05.08.2011]; S. Judycki, *Umysł i synteza. Argument przeciwko naturalistycznym teoriom umysłu*, Lublin: RW KUL, 1995; tenże, *Kantowska teoria umysłu*, „Roczniki Filozoficzne” 45 (1997), nr 1, s. 35-59.

podmiotu poznania. Zgodnie zaś z naturalistyczną wykładnią kantyizmu aprioryczne struktury umysłowo-poznawcze stanowią rezultat złożonych procesów ewolucyjnej selekcji i adaptacji i jako takie są historycznie, a także gatunkowo zmienne³.

Inną wersją transcendentalfilozofii umysłu jest transcendentalfenomenologia późnego Husserla. Jej podstawową metodą badawczą jest analiza sposobu, w jaki w przebiegach czystej świadomości konstituowane są (traktowane jako dane czystej świadomości) podstawowe fenomeny – świata realnego, związków przyczynowo-skutkowych, ciała, drugiego Ja, wartości i przedmiotów abstrakcyjnych. Założeniem fenomenologii transcendentalfilozofii jest twierdzenie o istnieniu aktów czystej świadomości (noez), związanych z nimi mechanizmów intencjonalnej syntezy oraz konstituowanych dzięki nim sensów przedmiotowych (noematów) – dostępnych dzięki zabiegowi redukcji transcendentalfilozofii i analizie konstytutywnej. Husserl uważa, że czysta świadomość: (a) jest dana w sposób niepowątpiewalny (przynajmniej w odniesieniu do swoich rysów strukturalnych); (b) tworzy zamkniętą w sobie, izolowaną dziedzinę bytu (nie jest elementem przyczynowej struktury świata realnego); (c) jest bytem absolutnym (istniejącym niezależnie od wszelkich innych bytów); (d) jest bytem irrealnym, w którym i dzięki któremu konstituują się wszelkie fenomeny tego, co realne (psychiki, ciała, przyczynowości itd.), a także wartości i przedmioty idealne⁴. W dziedzinie czystej świadomości obowiązują prawa motywacji

Późny Husserl
i filozofia umysłu

Czysta
świadomość

3 Spór między transcendentalfilozofią i naturalistyczną interpretacją apriorycznych form i kategorii uległ zaostreniu dzięki osiągnięciom teorii ewolucji. Nawet dziś niektórzy zwolennicy podejścia transcendentalfilozoficznego uznają osiągnięcia teorii ewolucji za nieistotne, naturaliści zaś za niezbędne, dla wyjaśnienia architektury umysłu. Nadal w obiegu są dwie radykalnie odmienne interpretacje apriorycznych składników umysłu. Pierwsza uznaje je za epistemicznie pierwotne – radykalnie niezależne od wszelkiego doświadczenia (warunek możliwości doświadczenia). Druga uznaje aprioryczne składniki umysłu za epistemicznie pochodne (aposteriorycznie ugruntowane, to jest wytworzone w złożonym procesie ewolucyjnym). Odmianą ostatniego stanowiska jest biologiczny kantyizm Konrada Lorenza, twórcy etologii. Zob. K. Lorenz, *Odurotna strona zwierciadła*, tłum. K. Wolicki, Warszawa: PIW, 1997; A. Pobjojewska, *Biologia i poznanie. Biologiczne „a priori” człowieka a realizm teoriiopoznawczy*, Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego, 1996.

4 Zob. A. Półtawski, *Świadomość czysta*, [w:] A. Nowak, L. Sosnowski (red.), *Słownik pojęć filozoficznych Romana Ingardena*, Kraków: Universitas, 2001, s. 272-273. Wbrew deklaracjom Husserla jego wersja transcendentalfilozofii i transcendentalfilozoficznego idealizmu opiera się na silnych założeniach ontologicznych, które stały się przedmiotem wyrafinowanej krytyki przeprowadzonej przez Ingardena w *Sporze o istnienie świata*. Analizy Ingardena zmierzały do wykazania, że czysta świadomość, mimo swej specyfiki, jest częścią przyczynowej struktury świata realnego, zaś z formalnoontologicznego punktu widzenia przysługuje jej status systemu

Spór o charakter
a priori

Biologiczny
kantyizm

Hermeneutyka
i filozofia umysłu

i asocjacji, retencji i protencji, natomiast prawa przyczynowo-skutkowe obowiązują wyłącznie w dziedzinie świata realnego⁵.

W tradycji filozofii hermeneutycznej za główny cel filozofii umysłu uznaje się interpretację znaczeń i symboli kulturowych odsłaniających ważny wymiar umysłu, jakim jest jego zakorzenienie w społecznie konstytuowanych obiektach kulturowych. Ontologicznym i metodologicznym założeniem hermeneutyki jest twierdzenie o niemożliwości wyjaśnienia niektórych aspektów umysłu bez uwzględnienia kontekstu kulturowego i społecznego. Ważna klasa treści umysłowych, w jakie wyposażone są podmioty psychofizyczne, jest uwarunkowana ich udziałem w procesach społeczno-kulturowych. Ujęcie kulturowego aspektu umysłu jest nieosiągalne w trybie neurofizjologicznych badań właściwości tkanki mózgowej. Niezbędna do realizacji tego celu jest metoda interpretacji treści umysłowych oraz wielorakich wytworów umysłu, z którymi pozostaje on w obustronnych oddziaływaniach⁶.

względnie izolowanego. Na temat ujęcia świadomości jako systemu względnie izolowanego (w kontekście polemiki między Husserlem a Ingardenem dotyczącej formy i sposobu istnienia czystej świadomości) zob. R. Poczobut, *Świadomość jako system względnie izolowany. U podstaw Ingardenowej ontologii umysłu*, „Analiza i Egzystencja” 11 (2010), nr 2, s. 81-104.

- 5 Tęgo rodzaju założenia odrzucają nie tylko krytycy filozofii transcendentalnej, ale także biologizujący kantyści. Prymat świadomości jednostkowej podważa współczesny transcendentalizm nawiązujący do prac Fichtego i Hegla. W tym nurcie transcendentalizmu podkreśla się społeczną naturę poznania, a istoty umysłu upatruje w jego roli uczestnika i kreatora procesów społecznych. Społeczny wymiar umysłu jest akcentowany w nurtach filozofii wyrastających z heglizmu (między innymi przez różne odmiany marksizmu i neomarksizmu), a także na gruncie pragmatyzmu, zwłaszcza tzw. pragmatyzmu społecznego w wersji George’a H. Meada. Zob. G.H. Mead, *Umysł, osobowość i społeczeństwo*, przeł. Z. Wolińska, Warszawa: PWN, 1975; M. Hetmański, *Umysł a środowisko*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, 1998. W psychologii i neurobiologii szczególne znaczenie mają tu prace Lwa Wygotskiego i Aleksandra Łurii. Zob. L. Wygotski, *Narzędzie i znak w rozwoju dziecka*, przeł. B. Grell, Warszawa: WN PWN, 2006.
- 6 Wiele uwag na temat kulturowego oraz językowego zakorzenienia umysłu zawierają prace klasyków filozofii hermeneutycznej (H.G. Gadamer, P. Ricoeur) oraz filozofów blisko z nią związanych (E. Cassirer, M. Heidegger). Na podkreślenie zasługuje współczesny renesans zainteresowania społecznym i kulturowym wymiarem umysłu także wśród filozofów analitycznych i kognitywistów, będący reakcją na silnie redukcjonistyczne ujęcia umysłu na gruncie neurofilozofii. Jedną z ciekawszych prac analizujących wielorakie czynniki determinacji procesów umysłowo-poznawczych jest wydana niedawno antologia *The Mind As a Scientific Object. Between Brain and Culture*, pod red. C.E. Erneling i D.M. Johnsona, Oxford: OUP, 2005. Zebrano w niej kilkadziesiąt artykułów, napisanych przez wybitnych filozofów i naukowców, prezentujących szeroką panoramę ujęć różnych wymiarów i poziomów organizacji umysłu – ze szczególnym uwzględnieniem

Transcendentalizm
heglowski

Jeszcze inaczej zadania filozofii umysłu pojmują filozofowie analityczni. W zależności od zakładanej koncepcji analizy jej celem może być: (a) opis i analiza treści terminów i pojęć mentalnych stanowiących składnik naszego całościowego schematu pojęciowego (językowego i umysłowego obrazu świata rzeczy i osób) – domena analizy pojęciowej; (b) określenie warunków oraz granic stosowalności terminów i pojęć mentalnych w sytuacjach rzeczywistych i kontrfaktycznych – domena analizy imaginatywnej posługującej się metodą eksperymentu myślowego; (c) budowa sformalizowanych teorii umysłu (świadomości, intencjonalności, reprezentacji umysłowych, relacji psychofizycznych) za pomocą narzędzi logiki formalnej lub matematyki – domena analizy formalnej; (d) eksplikacja filozoficznych i metodologicznych założeń dyscyplin naukowych zajmujących się badaniem umysłu – domena analizy tzw. ontologicznych zobowiązań teorii naukowych (ujęcie charakterystyczne dla naturalistycznego nurtu filozofii analitycznej)⁷.

Analityczna
filozofia umysłu

Każda koncepcja analizy opiera się na określonych założeniach, które wyznaczają jej cele i obszary zastosowań. Założeniem (a) jest twierdzenie, że niektóre aspekty umysłu są odzwierciedlone w strukturze naszego schematu pojęciowego oraz w strukturach semantycznych języka (wykorzystywanego do opisu zachowań poznawczych i stanów umysłowych). Założeniem (b) jest twierdzenie o możliwości ujęcia, przy użyciu wyrafinowanych eksperymentów myślowych, takich aspektów umysłu, które są nieuchwytnie w trybie badań empirycznych. Analiza sytuacji nierzeczywistych (światy zombi, Bliźniacza Ziemia, bezcielesne umysły, teleportacja, przeszczep mózgu) prowadzi do określenia warunków stosowalności terminów i pojęć mentalnych, a także do odkrycia granic ich analizy redukcyjnej. Założeniem (c) jest twierdzenie, że adekwatne ujęcie

Założenia analizy

poziomu neurobiologicznego, psychologicznego, logiczno-językowego, ewolucyjnego, a także społeczno-kulturowego. O tym, że czynniki społeczno-kulturowe mogą w pewnym zakresie kształtować architekturę naszych mózgów, świadczą między innymi wyniki neuronauki społecznej. Zob. S. Mithen, L. Parsons, *Mózg jako kulturowy artefakt*, przeł. E. Zabielska, [w:] P. Francuz (red.), *Na ścieżkach neuronauk*, Lublin: Wydawnictwo KUL, 2010, s. 265-280.

7 Na temat koncepcji, metod i ograniczeń filozofii analitycznej zob. T. Szubka, *Filozofia analityczna. Koncepcje, metody, ograniczenia*, Wrocław: Wydawnictwo UWr, 2008. Wbrew obiegowym opiniom prace klasyków różnych nurtów filozofii analitycznej (G.E. Moore'a, B. Russella, L. Wittgensteina, C.D. Broad'a, G. Ryle'a, W.V.O. Quine'a) zawierają wiele szczegółowych analiz także z zakresu filozofii umysłu. Nie są to wyłącznie przyczynki do słownika terminów i pojęć mentalnych. Zob. *Wprowadzenie oraz teksty zebrane* [w:] M. Miłkowski, R. Poczubot, *Analityczna metafizyka umysłu. Najnowsze kontrowersje*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN, 2008.

strukturalnych aspektów świadomości, intencjonalności, treści umysłowej czy relacji psychofizycznych jest osiągalne dzięki wykorzystaniu aparatury logiczno-matematycznej ujmującej skomplikowaną architekturę umysłu⁸.

Natomiast założeniem (d) jest twierdzenie, że u podstaw naukowych teorii umysłu (neurobiologicznych, psychologicznych, kognitywistycznych, obliczeniowych, modularnych itd.) leżą określone założenia o charakterze ontologicznym, które są istotne dla uzyskania odpowiedzi na klasyczne pytania filozofii umysłu. W ramach tego ujęcia głównym zadaniem filozofii umysłu jest budowa całościowego modelu umysłu, jaki wyłania się w miarę rozwoju różnych dyscyplin nauki. W dalszej perspektywie ma on doprowadzić do przezwyciężenia potocznych i filozoficznych mitów, które narosły przez tysiąclecia wokół problematyki umysłu. Naturaliści, zbliżając swoje stanowisko do scjentyzmu, twierdzą, że jedyna rzetelna wiedza na temat umysłu jest osiągalna w ramach nauki. Filozofii pozostaje systematyzacja szczególnie doniosłych wyników wybranych teorii naukowych lub analiza ich metodologicznych i ontologicznych założeń (rekonstrukcja naukowego obrazu umysłu).

Warto pamiętać, że współczesny naturalizm nie jest stanowiskiem jednorodnym, lecz występuje w licznych odmianach, takich jak naturalizm filozoficzny (D. Papineau) i naukowy (W.V.O. Quine), naturalizm biologiczny (J. Searle), budowany na gruncie teorii informacji naturalizm reprezentacyjny (F. Dretske), naturalizm ewolucyjny (R. Dawkins, D. Dennett), naturalizm eliminacyjny (w pewnym okresie reprezentowany w odniesieniu do postaw propozycjonalnych przez P. Churchlanda, wcześniej zaś przez P. Feyerabenda), naturalizm redukcyjny (J. Bickle, J. Kim), naturalizm nieredukcyjny (D. Davidson, H. Putnam, R. Van Gulick) czy naturalistyczny dualizm własności (D. Chalmers). Nietrudno zauważyć, że pojęcie naturalizmu jest pojęciem rodzinnym (w sensie Wittgensteina)⁹.

8 Zwolennicy wykorzystania narzędzi formalnych nie tylko dokonują formalizacji filozoficznych teorii umysłu (w odpowiednich do tego celu językach formalnych); utrzymują również, że umysł, podobnie jak świat fizyczny, jest zorganizowany w sposób dający się modelować z wykorzystaniem struktur matematycznych. Zob. J. Perzanowski, *W stronę psychoontologii*, przeł. J. Pluta, „Filozofia Nauki” 3 (1995) nr 1-2, s. 15-24; W. Duch, *Geometryczny model umysłu*, „Kognitywistyka i Media w Edukacji” 6 (2002), s. 199-230; R. Poczobut, *Umysł matematyczny. Czy kognitywista może być matematycznym realistą?*, [w:] M. Urbański, P. Przybysz (red.), *Funkcje umysłu*, Poznań: Wydawnictwo Zysk i S-ka, 2009, s. 331-356.

9 Różne oblicza naturalizmu we współczesnej filozofii umysłu dobrze oddaje porównanie następujących prac: D. Chalmers, *Świadomy umysł. W poszukiwaniu teorii fundamentalnej*, przeł. M. Miłkowski, Warszawa: WN PWN, 2010; P. Churchland, *Mechanizm rozumu, siedlisko duszy. Filozoficzna podróż w głąb mózgu*, przeł. Z. Karaś,

Biorąc pod uwagę brak zgody wśród filozofów co do tego, czym jest filozofia (istnieje wiele koncepcji), nie należy oczekiwać innej sytuacji w wypadku filozofii umysłu. Zwolennicy różnych koncepcji filozofii będą w różny sposób pojmować metody i zadania filozofii umysłu oraz inaczej oceniać jej związki z kognitywistyką (zależnie od podejścia – jako pożądane, szkodliwe bądź nieistotne). Z tą różnorodnością ujęć po prostu musimy nauczyć się żyć.

2. Problemy filozofii umysłu – ich ujęcia i klasyfikacje

Które problemy uznaje się za istotne dla filozofii umysłu, zależy w dużej mierze od zakładanej koncepcji filozofii, sposobu pojmowania jej metod i zadań, a także od postulowanej relacji między filozofią umysłu a naukami szczegółowymi (kognitywistyką). Na gruncie skrajnych wersji kartezjanizmu i filozofii podmiotu przyjmowano, że właściwym przedmiotem badań filozoficznych jest świadomy umysł. Domeną badań naukowych miał być wyłącznie świat pozaumysłowy. Sytuacja uległa zmianie, gdy powstały psychologia empiryczna, neuropsychologia i psychofizyka, w późniejszym zaś okresie sztuczna inteligencja i neurokognitywistyka – dyscypliny, które stopniowo zaczęły zawłaszczać terytoria zarezerwowane niegdyś dla psychologii racjonalnej (nazywanej także „psychologią filozoficzną”). Prosty podział obszarów badawczych – umysł i świadomość dla filozofii, świat fizyczny dla nauki – przestał być aktualny.

Ujęcie
kartezjańskie